

Radboud Universiteit Nijmegen - Faculteit der Managementwetenschappen

HET GEWETEN VAN DE WEIGERAMBTENAAR

Bestuurlijke Ethiek

Universiteit: Radboud Universiteit Nijmegen
Faculteit der Managementwetenschappen
Opleiding: Bestuurskunde
Cursus: Bestuurlijke Ethiek
Begeleider: Dr. M. Becker
Student: A.J. Krähe (4082133)
Mailadres: guus@krahe.nl
Datum: December 2011

Inhoud

1. Inleiding	3
2. Geschiedenis van de weigerambtenaren	4
3. Deugdethiek in relatie tot geweten	5
4. Geweten, gewetensvrijheid en gewetensbezwaren	7
5. De discussie en argumenten	10
6. Beschouwing	12
Literatuurlijst	14

Het geweten van de weigerambtenaar

1. Inleiding

In de cursus Bestuurlijke Ethiek hebben we kennis gemaakt met een aantal theorieën en (nieuwe) vraagstukken op het gebied van de bestuurlijke ethiek. Op de drie kernterranen van de Bestuurskunde (Beleid, Bestuur en Organisatie) zijn tijdens de cursus de ethische aspecten van ontwikkelingen in openbaar bestuur en samenleving verkend. Een van de recente discussies is de discussie rondom de weigerambtenaren. Een weigerambtenaar is de term die gebruikt wordt om een ambtenaar van de burgerlijke stand aan te duiden die weigert om partners van het gelijke geslacht te huwen oftewel een homohuwelijk te sluiten (Wikipedia). Het onderwerp spreekt mij persoonlijk aan omdat ik van 2008 -2010 aangewezen ben als Buitengewoon Ambtenaar van de Burgerlijke Stand (BABS) in de gemeente Zaltbommel. Ik denk dat ik me dus goed kan verplaatsen in een situatie zoals waarin bepaalde gewetensbezwaarden zich bevinden. Ook heb ik destijds gesproken met een van de ambtenaren die bij voorkeur geen homohuwelijken wilde sluiten. Daarnaast heb ik recentelijk nog een gesprek over dit onderwerp gehad met predikant S. Jumelet uit Zaltbommel. De gemeente Zaltbommel hanteerde destijds de pragmatische methode dat homostellen werden getrouwd door een van de BABS uit de poule die geen bezwaar had tegen dit soort huwelijken. Ik heb me dan ook zelf de vraag gesteld of ik in een situatie zou kunnen komen dat ik een dusdanig gewetensbezwaar zou hebben dat ik een huwelijk niet zou kunnen sluiten vanwege gewetensbezwaren. Ik kan me situaties voorstellen dat ik bezwaren zou hebben. Maar of dit ook gewetensbezwaren zijn?

In de discussie rondom de weigerambtenaar staan kerk en staat recht tegen over elkaar. Althans dit lijkt zo om het eerste gezicht. Het probleem zit echter dieper. Wat beweegt de weigerambtenaar om binnen het burgerlijk huwelijk een dogma van de kerk te willen hanteren? Waarom is het sluiten van een homohuwelijk in strijd met zijn geweten en wat heeft dit specifiek met religie te maken. Maar ook wat is het geweten, gewetensnood en gewetensbezwaar? Aan de andere kant is het van belang te bekijken hoe de overheid omgaat met gewetensbezwaren. In het verleden maar ook in deze casus.

Om een afperking te maken is het goed om ook aan te geven waar dit essay niet over gaat. Het essay gaat niet over gebruik van religieuze tekens door medewerkers binnen bedrijven of bij de overheid. Dit heeft naar mijn mening veel te maken met de gepercipieerde neutraliteit van medewerkers bij de overheid en daar zou alleen al een essay aan gewijd kunnen worden. Ook gaat in mindere mate over gewetensbezwaren bij bedrijven. De neutraliteit van de overheid en de scheiding kerk en staat behandel ik in hoofdstuk 4 naar aanleiding van de argumenten in de discussie over de weigerambtenaren.

Voor dit essay heb ik me grotendeels beperkt tot de dimensie van het geweten van medewerkers binnen de overheid. Als casus heb ik gebruikt de weigerambtenaar. Hier en daar maak ik uitstapjes naar andere gewetensbezwaarden zoals de brugwachter die niet op zondag wilde werken en bijvoorbeeld de dienstweigeraars. Centraal staat daarbij dat mensen openlijk verklaren dat ze bepaalde taken binnen hun functie niet willen uitvoeren vanwege gewetensnood. Ik maak vooral gebruik van de deugdethiek om de problematiek te analyseren.

In de komende hoofdstukken zal ik achtereenvolgens bespreken wat de geschiedenis is van de weigerambtenaar (hoofdstuk 2) daarna zal ik de lezer meenemen in de deugdeethische aspecten in

relatie tot het geweten (hoofdstuk 3). Vervolgens zal ik via het geweten, gewetensnood en gewetensbezwaren (hoofdstuk 4) bespreken welke argumenten in de discussie rondom weigerambtenaren worden gehanteerd (hoofdstuk 5). In de navolgende hoofdstukken zal steeds ik via verschillende auteurs mijn standpunt aangeven, onderbouwen en toelichten om uiteindelijk in het laatste hoofdstuk (hoofdstuk 6) dit alles samen te brengen in een algemene beschouwing van het fenomeen gewetens en gewetensbezwaren in relatie tot de actuele discussie rondom weigerambtenaren. Ook zal ik in dat hoofdstuk proberen een uitspraak te doen of een verbod op weigerambtenaren ethisch aanvaardbaar is.

Doelstelling: Inzicht verkrijgen in de deugdeethische aspecten die spelen rondom de weigerambtenaar.

Vraagstelling: Is het ethisch aanvaardbaar dat weigerambtenaren door middel van wetgeving worden verboden?

2. Geschiedenis van de weigerambtenaren

Vanaf 1 april 2001 is het in ons land het burgerlijk huwelijk open gesteld voor paren van het zelfde geslacht. Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel (Tweede Kamer, 2000/2001) in het parlement is er door beide kamers uitgebreid aandacht gevraagd voor ambtenaren van de burgerlijke stand die, vanwege hun geloof, ernstig met hun geweten in conflict kwamen (Art1, 2007). Door een aantal Kamerleden is destijds nog geprobeerd om voor dergelijke gewetensbezwaarde ambtenaren een artikel in de wet op te nemen. Dit werd echter door het kabinet afgewezen. Aangegeven werd dat gemeenten daar zelf maar een praktische oplossing voor moesten bedenken. Wel werd daaraan verbonden als voorwaarde dat in elke gemeente mensen van hetzelfde geslacht in het huwelijk moesten kunnen treden. Tijdens in de tweede kamer werd overigens wel duidelijk dat het hier ging om ambtenaren die al in dienst waren voordat de wet in werking trad (Bureau Discriminatiezaken, Hollands Midden en Haaglanden, 2008).

Direct nadat de wet in werking was getreden werden door gemeenten zogenaamde weigerambtenaren uitgesloten dan wel ontslagen. De Commissie Gelijke Behandeling (CGB) oordeelde in 2002 (Commissie Gelijke Behandeling, 2002) nog dat uitsluiting niet gerechtvaardigd was op grond van de Algemene Wet Gelijke behandeling (AWGB). In 2008 verandert de CGB echter van mening. In oordeel 2008-40 (Commissie Gelijke behandeling, 2008) geeft zij aan dat een gemeente die een weigerambtenaar weigerde geen verboden onderscheid maakt door de functie-eis, het trouwen van homoseksuele stellen, te hanteren. Ook de Vereniging van Nederlands Gemeenten (VNG) mengt zich vervolgens in de discussie. Zij geven aan dat zij het beroepsverbod, waar volgens hen het oordeel van het CGB op neerkomt, niet delen (Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 2008). Door het niet opnemen van een artikel in het Burgerlijk wetboek over hoe om te gaan met gewetensbezwaren krijgen en nemen gemeenten de vrijheid om zelf te bepalen hoe om te gaan met de weigerambtenaren (Art1, 2007). Opvallend is overigens dat voor andere gewetensbezwaren er wel mogelijkheden zijn opgenomen in de Grondwet (GW). In bijvoorbeeld artikel 99 GW wordt expliciet aangegeven dat "De wet regelt vrijstelling van militaire dienst wegens ernstige gewetensbezwaren". Overigens zijn daarvan ook nog andere voorbeelden te vinden zoals in de Verordening beroeps- en gedragsregels voor Notarissen (Overheid.nl, 2010) of de regeling voor

gewetensbezwaren zoals deze opgenomen is in artikel 20 van de Wet afbreking zwangerschap (Overheid.nl, 2011).

Begin 2011 laait de discussie naar aanleiding van diverse berichtgevingen weer op over de weigerambtenaar. Die inmiddels ook in andere landen, zoals Engeland, de kop op steekt (Gaykrant, 2011). Onder meer het benoemen van nieuwe BABS in de gemeente Rhenen veroorzaakt enige beroering (De Gelderlander, 2011). Dit komt omdat de gemeente verklaard in te stemmen met gewetensbezwaren van een aantal raadsleden en een wethouder die benoemd zijn tot BABS. De reactie van Minister Van Bijsterveldt hierop in de Gaykrant (2011) die geen probleem ziet in de weigerambtenaar leidt er uiteindelijk toe dat er actie wordt ondernomen door de Tweede Kamer. Die actie van de Tweede Kamer mond uiteindelijk uit in de motie Van Gent (Tweede Kamer, 2011) die *"de regering verzoekt gehoor te geven aan de aanbeveling van de Commissie Gelijke Behandeling uit 2008 om met een wettelijke regeling een einde te maken aan het fenomeen van de weigerambtenaar en de Kamer daarover voor 1 januari 2012 te informeren"*. De motie wordt door de kamer aangenomen met 84 stemmen voor en 58 tegen. Inmiddels heeft de regering laten weten dat zij de motie naast zich neer leggen (Trouw, 2011). Volgens het COC (2011) zijn er in november 2011 nog 48 weigergemeenten (gemeenten met weigerambtenaren in dienst) en 89 weigerambtenaren in Nederland.

Voor mijzelf was het erg opvallend dat partijen binnen de gehele geschiedenis een aantal maal van mening zijn veranderd. Als we kijken naar de kwantitatieve omvang van het aantal personen dat nog aangeeft gewetensbezwaren te hebben en daarnaast de mogelijkheid die aan iedereen wordt geboden om overal in het huwelijk te kunnen treden lijkt de problematiek principieel en daarmee vermoedelijk ethisch van aard. Wat ik zelf als BABS heb ervaren bij de gemeente Zaltbommel was dat mensen, die gingen trouwen zelf al op onderzoek waren geweest en, zelf al aangaven wie bij voorkeur de huwelijksvoltrekking zou moeten uitvoeren. Daarmee wil ik aangeven dat homostellen in de praktijk nooit de voorkeur gaven aan een gereformeerde BABS. Hierdoor kwam het dus nooit voor dat er werkelijk sprake was van een daadwerkelijke weigering om een huwelijk te voltrekken en een BABS. Maar ook met andere persoonlijke voorkeuren van BABS en stellen werd praktisch omgesprongen. Toch kan ik me voorstellen dat problemen meer zijn dan alleen een oppervlakkige persoonlijke voorkeur. Ik zou ook voor mezelf situaties kunnen bedenken waarbij ik in gewetensnood zou kunnen komen. Maar wat is nu eigenlijk gewetensnood en wat heeft dat te maken met deugdethiek. Hiervoor licht ik eerst een aantal aspecten van de deugdethiek toe in het volgende hoofdstuk.

3. Deugdethiek in relatie tot geweten

De deugdethiek wijkt van het utilisme en de deontologie af doordat zij minder precies wil voorschrijven hoe we als mens moeten handelen. De deugdethiek richt zich vooral op de karaktereigenschappen van de mens (Becker, 2007 p75). De deugdethiek werd voor het eerst uitgewerkt door Aristoteles. Volgens Aristoteles wordt het gedrag van mensen ingegeven door het verlangen iets goeds te doen. Aristoteles geeft aan dat het uiteindelijk gaat het om het hoogste punt 'omwille waarvan we alles doen'. Om dat te vinden moeten we op zoek naar iets met het kenmerk: het is in zichzelf goed, het is iets dat zijn betekenis aan zichzelf ontleend en geen verdere legitimatie meer behoeft (Becker, 2007 p77). Dit wordt door Aristoteles *eudaimonia* genoemd. *Eudemonia*

wordt in het Engels vertaald met *well-being* en in het Nederlands naar dat 'het iemand goed gaat'. *Eudemonia* moet dan ook niet tot het begrip 'geluk' worden beperkt. Aristoteles geeft aan dat "het doel van het handelen in het handelen zelf gerealiseerd wordt" en "het waarlijke goede onvervreemdbaar eigen is aan de persoon zelf". Deugdethiek bekijkt dus niet iedere handeling van de mens op zich maar naar het geheel van activiteiten en dus een zinvolle invulling van het leven (Becker, 2007 p78). Deze zinvolle invulling van het leven is echter wel afhankelijk van ieders waarden. Deze waarden zijn voor ieder mens verschillend en maken onderdeel uit van het karakter van die persoon. Dat het "iemand goed gaat" is dan ook afhankelijk van de oorsprong en opvoeding van die persoon. Het geweten van iemand bepaald wat zij als goed en slecht ervaren.

Tot goed leven en handelen komt iemand wanneer hij deugdzaam is (Becker, 2007 p78). . Deugdzaamheid betekent niet het streven naar middelmatigheid, maar juist naar voortreffelijkheid. De houding leidt tot goede daden wanneer de mens inschat hoe in een concrete situatie te handelen. Voor het afwegen van elke unieke situatie is 'beraad' nodig. Dit gebeurt door een apart deel van het verstand, de 'praktische verstandigheid'. Dit zou oppervlakkig gezien kunnen worden als je geweten. Wel is duidelijk dat voor karaktervorming ook 'beraad' noodzakelijk is. Dit komt ook onder meer naar voren in de het begrip *polis* van Aristoteles. Alleen in een samenleving, dus binnen een groep mensen en in dialoog met hen, leert een mens wat goed en slecht is en ontwikkeld hij zijn verstand (*logos*). Dit kan tevens worden bestempeld als de externe dialoog van ons geweten.

Thomas van Aquino (1224-1274) spreekt over de vier kardinale deugden. Iedere goede daad draagt deze vier deugden enigszins in zich. De vier deugden zijn verstandigheid, rechtvaardigheid, matigheid en dapperheid. Bij verstandigheid gaat het om het juist kunnen inschatten van een bepaalde situatie. Rechtvaardigheid vat Van Aquino op in een breder zin. Het gaat niet alleen over de goede en juiste verdeling van middelen. Goed handelen gaat over de grotere context met oog voor alle gevolgen voor de betrokkenen. Hiervoor is het innerlijke gevoelsleven nodig maar ook een beheersing van de weerstanden in de buitenwereld (Becker, 2007 p87). Hiervoor zijn zowel matigheid als dapperheid nodig. Ook hieruit blijkt dat het karakter van een mens niet iets statisch is, maar juist door activiteiten wordt gevormd.

Van Aquino introduceert verder het begrip *synteresis* (synderisis in Vugt, et al., 2003) (Aalders, 1935). Eerste beginsel van praktische rationaliteit. "het goede moet gedaan en nagestreefd worden, het slechte vermeden" (Vugt, et al., 2003, pp. 251-254). Omgekeerd zou dit kunnen betekenen dat iedereen zou kunnen beweren dat wat hij nastreeft "goed" is en wat hij verwerpt "slecht" is. "Van Aquino bedoelde echter dat het goede meer is dan hetgeen waarop de mens in zijn willekeur is gericht". "Het goede moet in de zin van het goede in bredere kring ervaren worden. Oftewel het zinvolle van zijn aanwezigheid in de wereld" (Vugt, et al., 2003, p. 252). Hiermee staat dus de persoonlijkheid en zijn moment van bezinning centraal. Op dat moment zal de eigen overtuiging en het grotere doel bij elkaar komen. *Synteresis* staat tegenover *conscientia* dat gezien wordt als de "heraut en bode Gods" (Aalders, 1935). De vraag of het geweten (*conscientia*) een van nature en/of door God meegegeven eigenschap is of een sociale oorsprong heeft hoeft elkaar naar mijn mening niet uit te sluiten. Ook al staan in de religieuze ethiek deze twee recht tegenover elkaar. Op basis van het voorgaande zou ik willen stellen dat als we zouden moeten uitgaan van een socialiseringsproces. Binnen dat proces (en de interne dialoog) kunnen de sociale vaardigheden dan wel (religieuze) gewoonten en overtuigingen onderdeel gaan uitmaken van het geweten van een persoon. Dit betekent dus dat deze beide elkaar ook aanvullen.

MacIntyre ondersteunt mijn stelling dat iedere persoon (of groep van personen) over een eigen waardestelsel beschikt. Binnen elk stelsel bestaat er een zeker overeenstemming over de te

realiseren goederen (oftewel doelen). MacIntyre geeft aan dat er twee soorten goederen zijn te onderscheiden. De eerste groep noemt MacIntyre de *externe* goederen. Mensen ervaren deze goederen als intrinsiek. Daarmee zijn ze te beschouwen als bouwstenen voor een "goed leven en goed handelen". Deze goederen kan men verwerven door deel te nemen aan de echelons van de samenleving waarin ze worden gepraktiseerd. De tweede categorie zijn de *interne* goederen. Dit zijn bijvoorbeeld geld, macht en prestige. Beide goederen hebben elkaar nodig. De interne goederen stimuleren echter de creativiteit en de intelligentie. Door de interne goederen te stimuleren ontstaan werknemers die vanuit hun creativiteit en intelligentie krachtige persoonlijkheden worden. Deze personen hoeven niet voortdurend te worden gecontroleerd en aangestuurd te worden. Deze visie is vooral interessant omdat dit een duidelijk contrast vormt met het klassieke beeld dat Weber heeft van de ambtenaar en het openbaar bestuur (Becker, 2007, p84). Hiermee wordt al een voorschot gegeven over de discussie of ambtenaren gewetensbezwaren zouden mogen hebben. Immers een creatieve en intelligente medewerker streeft volgens MacIntyre automatisch naar een vergroting van de *interne* goederen. Of dit altijd zo is bekijk ik nader in het volgende hoofdstuk waar ik nader in zal gaan op het geweten.

4. Geweten, gewetensvrijheid en gewetensbezwaren

Om een uitspraak te kunnen doen over gewetensbezwaren zal eerst duidelijk moeten worden wat *het geweten* nu eigenlijk is. Het geweten is niet iets dat je kunt aanwijzen dan wel een sticker op kunt plakken. Geweten wordt in de literatuur bijvoorbeeld verwoord als persoonlijkheid, subjectieve mening, integriteit, authenticiteit, vrijheid, verantwoordelijkheid en moraliteit. Maar wat is het nu precies? Voor Kant was het geweten vooral: "een innerlijke stem, een christelijk erfgoed door God ingegeven die het individu wijst op zijn plichten"(Hylkema, 1963 p22). "Voor Hegel is een gewetensbesluit niet meer dan een voorlopige oplossing voor een conflict tussen twee plichten" (Vugt, et al., 2003, p14). Deze zaken geven aan hoe met gewetensbeslissingen wordt omgegaan volgens de plichtsethiek. Voor mij is dit nogal kort door de bocht. Vooral omdat ook de kwalitatieve aspecten in deze benadering buiten beschouwing worden gelaten en de wijze waarop het geweten wordt gevormd. Vanuit de plichtsethiek wordt het geweten gezien als iets dat door de natuur en/of God is ingegeven en dus eigenlijk al bij de geboorte voor een groot deel vast ligt. De kerk en het geloof zorgen verder voor bevestiging en internalisering van de normen en waarden uit de Bijbel. Om deze redenering wat nader te onderzoeken heb ik een aantal andere auteurs geraadpleegd. Ik ben begonnen met Aalders (1935) en zijn boek *Het Geweten*.

Aalders (1935) geeft in zijn boek over *Het Geweten* aan dat het geweten iets is dan men niet kan grijpen of begrijpen. Aalders was Nederlandse hoogleraar in de ethiek en wijsbegeerte van de godsdienst aan de Universiteit Groningen en lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Letterlijk geeft hij aan in zijn boek dat "waar God en zijn voorzienigheid niet meer aanwezig is, het geweten en zijn oordeel nog dikwijls een plaats heeft". Hiermee wijkt hij al af van de klassieke denkwijze dat het geweten iets is dat aangeboren is. Volgens hem is het geweten "hetgeen de mens tot het dieps ontroert en het hevigst interesseert". Aalders stelt: "Het geweten is een fenomeen van centralen aard. Het is niet technisch of economisch; niet politiek of sociaal; zelfs niet esthetisch of intellectueel. Het is slechts ethisch (Aalders, 1935, p221)." Daarmee geeft hij aan dat het iets dat de kern van ons menszijn bepaald. Maar nog steeds niet precies kan worden omkaderd. Hij

geeft aan dat het ethisch is en dus vooral betrekking heeft om onze morele waarden. Volgens Aalders heeft het geweten: "een kritisch karakter en laat niet met zich onderhandelen". "Het gunt ieder zijn levensfeer maar beoordeeld ze vanuit hun standpunt". Op basis van het voorgaande zou het geweten daarmee als een deontologisch iest kunnen worden gezien. Hij geeft echter ook aan dat het geweten niet onfeilbaar is en dat "het geweten niet een orakel of onmiddellijke Gods-stem, maar een weerkaatsing hiervan is, zoals zij door de mens wordt opgevangen en op zijne wijze wordt weergegeven" (Aalders, 1935 p. 223). Daarmee geeft Aalders naar mijn mening aan dat het gewetenaan de ene kant een constante dialoog is met jezelf als persoon, maar aan de andere kant ook iets onwrikbaars heeft wanneer het gaat om bepaalde morele waarden. Ook klinkt de klassieke stellingname dat het geweten ingegeven wordt door de natuur en/of God door in zijn verhaal. Hiermee zegt Aalders dat het gaat om waarden (in dit geval religieuze) die worden geïntepreterd en geïnternaliseerd door de mensen zelf. Men zal zelf de deugden zoals rechtvaardigheid, eerlijkheid en betrouwbaarheid moeten ontwikkelen door een discussie met zichzelf. Het geweten dat in constante discussie is met de mens, steeds bediscussierend het gebied tussen wat hij is en wat hij zou willen zijn. Op basis van deze discussie bepaald de mens wat per situatie juist is vanuit zijn eigen perspectief. Hiermee bepaald het geweten je karakter en handelwijzen in de praktijk.

Schinkel (2007) geeft aan dat we moeten kijken naar het woord geweten zelf. Het gaat volgens hem niet om een ding of een mix van concepten. Maar laten we eerst eens stilstaan bij het woord zelf. Hoe verhoudt dit woord zich nu tot de werkelijkheid en de praktijk? Hiervoor introduceert hij het begrippen indicatieve en symbolische termen. Indicatieve termen zijn slechts bedoeld om oppervlakkig aan te geven wat een persoon bedoeld. Vergelijkbaar met de vinger die een gebouw aanwijst. De vinger helpt om duidelijk te maken over welk gebouw je het hebt en heeft op zich geen inhoudelijke waarde. Symbolische termen duiden op ervaringen van de spreker in zijn woorden legt. Als voorbeeld noemt hij bijvoorbeeld het speeldoesje dat symbool staat voor je jeugd. Dit omdat je daar vroeger als klein kind altijd mee speelde. Religieuze symbolen kunnen een zelfde lading hebben. Volgens Schinkel is het geweten in de eerste plaats een symbolische term. "Het geweten als symbool, dat uitdrukking geeft aan een bepaald type ervaring (Schinkel, 2007)". Vervolgens onderscheid hij een drietal kernelementen in het symbool geweten. Die drie zijn:

1. Het element van *ultimate concern*, oftewel de (uitdrukking van de) ervaring van een superieure moreel religieuze standaard;
2. Het element van de getuige, oftewel dat jezelf getuige bent van de ervaring en het niet ongemerkt voorbijgaat;
3. het element van intimiteit, oftewel dat je zelf direct betrokken moet zijn bij een dergelijke ervaring.

In zijn vervolg gaat hij vooral in op het eerste element. *Ultimate concern* kan worden vertaald als *een betrokkenheid op het absolute*. In de gewetenservaring houdt dit volgens hem in dat iemand zich geconfronteerd ziet met en/of geïnspireerd voelt door een superieure moreelreligieuze standaard. Dit klinkt voor mij nogal absoluut en het lijkt er op dat dialoog niet meer randvoorwaardelijk is. Dialoog met je omgeving (Aristoteles) en interne dialoog met jezelf (Aalders, 1935). Maar betekent dit nu dat je altijd moet doen wat je geweten je ingeeft? Oftewel is hier nog sprake van gewetensvrijheid? Luther was de eerste die het woord gewetensvrijheid gebruikte. Gewetensvrijheid was volgens hem geen politieke vrijheid en zeker geen vrijbrief om je aan de heersende wetten te onttrekken. Het was een geestelijke vrijheid (Schinkel, 2007). Van gewetensvrijheid in politieke zin kon volgens Luther geen sprake zijn. Dit zou immers tot chaos leiden. Hiermee perkt Luther gewetensvrijheid af tot het geestelijke.

In de huidige tijd zijn er echter vele klokkenluiderregelingen en formele regelingen (Wet gewetensbezwaren militaire dienst, 1962) die gewetensvrijheid formaliseren. In het begin van de 20ste eeuw werden alleen religieuze gewetensbezwaren erkend (Polio-inenting e.d.). Inmiddels door secularisering en individualisering zijn die grenzen echter steeds verder vervaagd en zijn ook andere meer politieke gewetensbezwaren mogelijk (Schinkel, 2007). Alle gewetensbezwaren zijn volgens hem uitdrukkingen van zijn begrip *ultimate concern*. Gewetensbezwaren zou je kunnen omschrijven als onoverkomelijke bezwaren tegen bepaalde opgedragen werkzaamheden. De werknemer, die een dergelijk bezwaar heeft, zou door het verrichten van deze werkzaamheden in ernstige gewetensnood raken. Het moet bij gewetensbezwaren dus gaan om onoverkomelijke bezwaren. Gewetensbezwaren volgens Schinkel niet inhoudelijk worden getoetst omdat zij een uitdrukking zijn van de persoonlijke ervaringen zijn van de betreffende persoon. Dit betekent dat de beoordeling alleen kan plaatsvinden op basis van de wijze waarop de persoon zich uitdrukt. Om die reden maken uitgebreide gesprekken ook deel uit van de hiervoor genoemde regelingen. De vraag is echter of dit soort uitzonderingen voor de echte gewetensbezwaarden de wet ondermijnen. Volgens Schinkel (2007) niet. De uitzondering bevestigt in deze de regel. Doordat degene die gewetensbezwaren heeft gebruik maakt van de wettelijke mogelijkheid die daarvoor bestaat erkent hij daarmee de legitimiteit van de wetgeving. De staat bepaald welke uitzondering gemaakt kan worden en toont daarmee haar kracht. Zelfvertrouwen van de Staat in de wet- en regelgeving bepaald dus welke gewetensbezwaren worden toegelaten. Bij fundamentele rechten van anderen zal echter altijd op individueel niveau een afweging moeten worden gemaakt. In relatie met de casus zoals ik die in deze essay gebruik blijft het echter de vraag of religie als voldoende argument geldt om gewetensbezwaren toe te staan. Immers betekent dit niet een hellend vlak. Immers mag dan ook niet dezelfde ambtenaar een huwelijk tussen een katholiek en een gereformeerde weigeren? Of een islamiet een drankvergunning voor cafe met een beroep op gewetensbezwaren? Of waarom hebben de weigerambtenaren alleen bezwaar tegen homostellen en niet tegen mensen die al vier keer getrouwd zijn? Ook hiervoor geldt naar mijn mening dat het hier gaat om gewetensbezwaren die op individueel niveau zouden moeten worden bekeken. Wel kan worden gesteld dat het huwelijk zich op een ander niveau bevindt van de symbolische termen. In de bijbel maar ook in verschillende andere religieuze teksten heeft het verbond tussen man en vrouw een belangrijke plaats (H.A.Herbold, 2011). Aan de andere kant wordt een homoseksuele relatie als gruwel bestempeld (Leviticus 18:22 en 20:13). Deze waarden worden door kerk en opvoeding uiteindelijk onderdeel van het geweten

Ook andere auteurs als Verbaan en Levering (Vugt, et al., 2003) betogen dat het geweten een relatie heeft tot de deugdethiek. Beide verwijzen naar de opvoeding en dus het socialiseringsproces van de mens waarbinnen normen en worden geïnternaliseerd. Dit goldde ook voor de religieuze normen. Naast deze normen werd ook de functie van het geweten zelf geëxpliciteerd en geconstrueerd. "Dit werd ook nog eens verbonden met de stem van God, God zag alles (Vugt, et al., 2003 p. 149)".

In het artikel van Becker in Vugt, et al. (2003) wordt de rol van de klokkenluider nader toegelicht. De klokkenluider is voor het geweten en gewetensnood interessant omdat er een aantal overeenkomsten zijn met de weigerambtenaar. De klokkenluider kampt met de loyaliteit ten opzichte van organisatie versus zijn eigen geweten/motieven in de diepte van zijn geweten. Becker waarschuwt er voor dat het geweten niet als ideale smoes moet worden gebruikt om zich in de eigen waarheid op te sluiten en zich daarmee te onttrekken aan de dialoog. Bij klokkenluiders geldt dat het gaat om de bewoordingen die iemand gebruikt om vast te stellen of het daadwerkelijk gaat om een

gewetensbezwaar. Alleen op deze wijze kan worden vastgesteld of werkelijk om een gewetensbezwaar gaat. Dit heeft weer een directe link met de teksten van Schinkel (2007) die ook stelt dat gewetensnood niet eenduidig vast te stellen is. De conclusie is dan ook het geweten alleen gevormd kan worden in dialoog te blijven zowel intern als extern. Ook kan pas in een dialoog met anderen duidelijk worden of er sprake is van een gewetensbezwaar.

5. De discussie en argumenten

In de discussie rondom de weigerambtenaar spelen verschillende argumenten en visies door en naast elkaar. In de discussie spelen grondrechten steeds een belangrijke rol. Voorstanders verwijzen naar het artikel 6. lid 1. van de Grondwet (GW) dat de Godsdienstvrijheid moet garanderen. Zo spreekt Oostlander (2011) in Trouw zelfs over een "een ongrondwettelijk 'Berufsverbot' tegen SGP-ambtenaren". Feitelijk is deze stellingname al onjuist omdat het niet gaat om leden van een politieke partij maar aanhangers van een bepaald geloof die gewetensbezwaren hebben. Maar ook bij de stellingname dat het gaat om een ongrondwettelijk verbod kunnen vraagtekens worden gesteld. Immers verwijzen voorstanders weer naar artikel 1 GW het anti discriminatieartikel. Volgens Oldenhuis (2011) gaat het, in het geval van artikel 6. lid 1 GW, niet om een grondrecht dat overheidsdienaren beschermd maar juist burgers tegen de overheid.

Oldenhuis verwijst naar de scheiding tussen kerk en staat en de taak die de overheidsfunctionaris heeft te vervullen naar alle leden van de samenleving. Door anderen (Schreuders & Schalk, 2011) wordt weer aangegeven dat de overheid als zodanig neutraal moet zijn, maar dat dit niet van de afzonderlijke individuen binnen die overheid kan worden verlangd. Dit zou immers die ambtenaren hun grondrechten ontzeggen en hen daarmee degraderen tot tweederangs burgers. Door Schreuders en Schalk wordt ook artikel 3 van de GW aangehaald. Zij geven aan dat voor dit artikel geen beperkingen gelden en dus een verbod op basis van een gewetensbezwaar om in openbare dienst te treden juridisch aanvechtbaar is. In de verschillende discussies staan de partijen zoal al aangegeven recht tegenover elkaar. Neutraliteit van de overheid wordt mede ingegeven door Weber. Neutraliteit van het openbaar bestuur heeft iets paradoxaals. Neutraliteit van de overheid is gebaseerd op morele waarden van de samenleving en legt aan de andere kant neutraliteit op aan de overheid in de uitvoering van haar taken. Eigen aan de democratie is dat pluriformiteit zorgt voor veel verschillende meningen. Deze meningen moeten door de bestuurders van die overheid gewogen worden en vertaald worden naar beleid. Bestuurders zullen dit beleid met behulp van de deugd dapperheid en moet tegen weerstanden in de samenleving moeten verdedigen. Doen zij dit niet zal de bestuurder waarschijnlijk al snel besluiteloosheid en kleurloosheid worden verweten wat vervolgens weer zal leiden tot besluiteloosheid en het ontbreken van resultaten dan wel kan leiden tot ongewenste resultaten zoals Srebrenica (Becker, 2007, p. 24).

In de discussie rondom de weigerambtenaar spelen dus een drietal grondrechten een rol (zie kader). Anders dan gesuggereerd door de voorgaande auteurs bestaat er geen hiërarchische verhouding tussen de grondrechten zoals deze zijn genoemd in de Grondwet. Een hiërarchie van grondrechten is onmogelijk omdat iedere inperking van een vrijheid even ingrijpend is en omdat de activiteiten die onder een grondrecht vallen niet allemaal even wezenlijk zijn (Burg, 2011). In de gevallen dat er sprake is van strijdige grondrechten dient de uitingvrijheid van de ene persoon te worden afgewogen tegen de rechten en belangen van anderen. Dat dit een lastige taak is blijkt wel

uit de verschillende rechtszaken die in dit soort kwesties hebben gespeeld in het verleden waarbij de ene keer een gewetensbezwaar werd toegewezen en in een ander geval werd afgewezen (Tijdschrift voor ambtenarenrecht, 1995). Zelfs de Commissie Gelijke Behandeling heeft het moeilijk met die afwezig. In de casus van de weigerambtenaar kon met in 2002 nog instemmen met de constructie zoals die destijds werd gehanteerd (Commissie Gelijke Behandeling, 2002). Nu staat zij op het standpunt dat weigerambtenaren niet langer kunnen worden toegestaan (Commissie Gelijke behandeling, 2008). Dit laatste standpunt wordt overigens weer in twijfel getrokken door Jan-Peter Loof (2008) in twijfel getrokken.

Grondwet

Artikel 1

Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.

Artikel 3

Alle Nederlanders zijn op gelijke voet in openbare dienst benoembaar.

Artikel 6 lid 1.

Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.

Een ander argument dat wordt aangevoerd is dat er in Nederland sprake is van een scheiding tussen kerk en staat. Dit wordt ook wel aangeduid met de term secularisme (Leezenberg, 2010). Dit blijft echter een vage term. Immers is dit nergens in de Nederlandse wetgeving vastgelegd. Duran (2008) beschrijft in zijn artikel dat secularisatie een ideologie en een zingevingsproces welke tot doel heeft de godsdienst te vervangen. In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat secularisme kan worden vertaald met het verminder, het beperken van de reikwijdte en de modernisering van de godsdienstigheid. Secularisatie is volgens (Duran 2008) vergelijkbaar met het Weberiaanse rationalisatie. Volgens Duran is er in Nederland sprake van een milde vorm van secularisme. Dit blijkt onder meer uit tal van voorbeelden waarbij religie en staat door elkaar heen lopen. Daarbij kunnen we denken aan de op het christelijk geloof gebaseerde politieke partijen in de Tweede kamer, de financiering van het bijzonder onderwijs en het leerlingenvervoer daar naartoe en bijvoorbeeld de gemeentelijke bijdragen aan welzijnsorganisaties met een geloofsachtergrond. Blijft echter dus overeind dat afwegingen die door de rechter worden gemaakt bij een weging tussen de grondrechten anders door het individu zouden worden gemaakt. Dit duidt dan ook op een gewetensnood tussen grondrechten waar deze casus dus over gaat. Grondrechten die berusten op de gezamenlijke deugden die we als samenleving willen uitdragen en die we daarom hebben vastgelegd in onze Grondwet.

6. Beschouwing

Uit het voorgaande kan worden opgemaakt dat het geweten niet iets is dat aanwijsbaar is. Wel kunnen een aantal kenmerken worden gegeven van het geweten. Zo bestaat het geweten van een mens uit een groot aantal ervaringen en de morele oordelen over die ervaringen die door die persoon individueel zijn gemaakt. Daarbij kan worden gesteld dat het geweten de bewaker is van hetgeen die persoon als goed ervaart. Niet alleen voor zichzelf maar ook voor een bredere kring. Het geweten dat steeds bediscussiert het gebied tussen wat hij is en wat hij zou willen zijn. Op basis van deze discussie bepaald de mens wat per situatie juist is vanuit zijn eigen perspectief voor hem zelf en voor de wereld om zich heen. Bij deze dialoog is er sprake van een interne dialoog en een externe dialoog. De relatie met religie vertaal ik zo dat een deel van de ervaringen en morele waarden afkomstig kan zijn vanuit de religie. Voor de weigerambtenaar zijn dat met betrekking tot de casus vooral religieuze oordelen. Het geweten is verder niet iets statisch maar wordt door een voortdurend socialiseringsproces waarbij verschillende morele oordelen steeds opnieuw worden afgewogen en bediscussiert. Die dialoog met jezelf en ook de omgeving (in- en extern) is van belang om een afweging te kunnen maken wat goed is en wat niet juist is in bredere kring. Voor de een betekent dit dat bepaalde morele waarden steeds opnieuw ter discussie kunnen staan. Voor anderen betekent dit dat bepaalde morele waarden steeds herbevestigd worden en dus een belangrijkere positie in zullen nemen in het geweten. Dit betekent dat voor sommige morele waarden de gewetensvrijheid steeds minder zal worden. Hierdoor zal een bepaald moreel oordeel voor anderen kunnen overkomen als een dogma. Zeker als deze niet verder extern in dialoog wordt gebracht. Voor de persoon zelf zal het echter gaan om een belangrijk morele waarde die onlosmakelijk in verbonden met zijn of haar ervaringen. Natuurlijk wordt in de praktijk soms te gemakkelijk gesproken over een gewetensbezaar. Het is echter niet bij voorbaat vast te stellen wanneer iemand in gewetensnood komt. Iedere beslissing is dan ook persoonlijk en is alleen op waarde te schatten door de persoon zelf. Het is dan ook niet gemakkelijk om de het argument van het hellende vlak te weerleggen. Want waar ligt de grens voor een gewetensbezwaarde ambtenaar.

Immers mag dan ook niet dezelfde ambtenaar een huwelijk tussen een katholiek en een gereformeerde weigeren of iemand die reeds 4 maal gescheiden is? Kan ook een islamiet die een drankvergunning voor cafe moet afgeweven en de brandweerman die geen brand wil blussen omdat het zondag is een beroep doen op gewetensbezwaren? Uit dit soort voorbeelden blijkt steeds weer de strijd tussen de deontologie en de deugdethiek. Een absoluut verbod of een algemeen verbindende regel zou immer gemakkelijk te bedenken zijn. Met het utilisme zou ook een beslissing kunnen worden genomen en verantwoord. Het gaat bij de deugdethiek echter om de kwaliteiten van de werknemer en zijn karaktereigenschappen in de deugdethiek. De stromingen vullen elkaar natuurlijk ok aan en vullen elkaars gaten op. Vanuit de deugdethiek vragen we echter om aandacht voor het geweten van de medewerker.

Vanwege de problematiek rondom de gewetensnood van de weigerambtenaar heb ik in deze essay het geweten nader geanalyseerd. Het geweten, de gewetensnood en het daarmee samenhangende gewetensbezaar zijn instrumenten waarmee binnen de deugdethiek we op zoek kunnen gaan naar hun achterliggende motivatie en hun zoektocht naar de kwaliteiten het goede leven. Bij deze zoektocht kunnen mensen in verschillende verbanden (polis) hun externe goederen cultiveren. Iedereen is vrij om te bepalen waar hij of zij werkt of in welk verband men samenkomt. Komen de waarden of normen niet overeen met zijn geweten is hij of zij ook weer vrij te vetrekken. het uitsluiten van bepaalde groepen mensen lijdt tot een beperkte dialoog dan wel een eenzijdige

dialogo. Dit betekent dat de mensen binnen die groepen die dan minder de mogelijkheid hebben om te kunnen excelleren. Dit is het argument wat ook vaak wordt gebruikt voor de multiculturele samenleving en kan ook worden toegepast op het uitsluiten van gewetensbezwaarde medewerkers binnen organisaties of meer specifiek voor weigerambtenaren. Afwijkende meningen zijn nodig in een pluriforme samenleving om het geweten te kunnen aanscherpen (polis) en zo er voor te zorgen dat nieuwe creativiteit ontstaat binnen organisaties. Of zoals Becker (2007) dit stelt: "Een abtenaar is een krachtige persoonlijkheid die vanuit een identificatie met de organisatie-doelstellingen de samaneleving bewust tegemoet treed".

Ook als we vier kardinale deugden er bij halen zien we dat vanuit het verstandige hij zijn taak zal willen uitvoeren om te proberen een betere situatie te realiseren. Moed is nodig om het gewetensbezwaar te uiten. Daarbij mag het natuurlijk niet gaan om een gemakkelijke uitvlucht voor een taak, een oppervlakkige persoonlijke voorkeur of een politieke mening. Wanneer er echter echt sprake is van een gewetensbezaar zou men daarvoor vanuit de organisatie respect op moeten brengen. Men heeft dan immers reeds afgewogen wat de concequenties zouden kunnen zijn. Voor de gewetensbezaarde zou dit immers verlies van hun werk kunnen betekenen en in andere situaties misschien verlies van vriendschappen of relaties. Voor de weigerambtenaar kan worden gesteld dat het huwelijk tussen man en vrouw een belangrijke symbolische waarde heeft en daarmee een belangrijke symbolische term en een *ultimate concern* vormt voor de weigerambtenaar. Andere bezwaren zoals de zondagrust hebben weliswaar een indicatieve term maar vermoedelijke geen symbolische term (Schinkel, 2001). Dit laatste is overigens pas in dialoog met de gewetensbezwaarde vast te stellen.

De aangekondigde Wet om weigerambtenaren te verbieden is in Nederland uniek te noemen. Immers is er juridisch vaker sprake van een regeling voor gewetensbezwaren. Met een verbod op ambtenaren die homohuwelijke weigeren te voltrekken wordt daarmee voor een heel specifieke groep gewetensbezwaarden in Nederland een uitzonderingssituatie gecreerd. Van matigheid en rechtvaardigheid is in die situatie misschien wel sprake. Het gaat immers om een algeheel verbod voor hen die vaak al voor het nieuwe ingevoerde homohuwelijk BABS waren. Verstandelijk gezien getuigd het dan ook van weinig moed om de discussie niet over die gewetensbezwaren aan te gaan en een praktische oplossing te accepteren. Uiteindelijk zal een verbod op weigerambtenaren weinig opleveren. In de praktijk zijn twee situaties mogelijk. Een de gewetensbezwaarde ambtenaar die toch zonder motivatie homo's trouwt dan wel een uitbanning van medewerkers als BABS. Dit laatste leidt tot ongemotiveerde medewerkers en een kleurloze organisatie waarbinnen de dialoog verstomd en men vanwege de regel misschien berust bij een minder resultaat.

Al met al biedt de deugethiek misschien niet een duidelijk en eenduidig antwoord op de vraag. Dit is dan ook niet het doel van de deugdethiek. De deugdethiek en zeker de oriëntatie op het geweten en gewetensnood biedt een mogelijkheid om je te kunnen verdiepen in de motivatie en karaktereigenschappen van mensen. Inzicht in wat de weigerambtenaar motiveert en wat er zich in zijn geweten afspeelt met betrekking tot deze casus kan een bijdrage leveren aan een kwaliteiten van goed leven. Immers deugd vervangt de wet niet maar ondersteund deze, maar dit geldt ook andersom.

Literatuurlijst

Aalders, D. W. (1935). *Het Geweten*. Groningen: J.W. Wolters.

Art1. (2007, april 19). *Wetgeving staat weigerambtenaren toe*. Opgeroepen op December 4, 2011, van [www.art1.nl](http://www.art1.nl/artikel/7568-Wetgeving_staat_weigerambtenaren_toe): http://www.art1.nl/artikel/7568-Wetgeving_staat_weigerambtenaren_toe

Becker, M. (2007). *Bestuurlijke ethiek, een inleiding*. Assen: Van Gorcum.

Bureau Discriminatiezaken, Hollands Midden en Haaglanden. (2008). *Factsheet Weigerambtenaren*. Den Haag: Hollands Midden en Haaglanden Bureau Discriminatiezaken.

Burg, P. W. (2011, September 15). *De betekenis en verhouding van grondrechten*. Opgeroepen op December 5, 2011, van *Recht in de multiculturele samenleving*: http://www.ridms.nl/?page_id=615

COC. (2011, November). *Inventarisatie Trouwbeleid*. Opgeroepen op December 4, 2011, van [www.coc.nl](http://www.coc.nl/dopage.pl?thema=any&pagina=algemeen&algemeen_id=407): http://www.coc.nl/dopage.pl?thema=any&pagina=algemeen&algemeen_id=407

Commissie Gelijke behandeling. (2008). *2008-40*. Utrecht: Commissie Gelijke Behandeling.

Commissie Gelijke Behandeling. (2002). *Oordeel 2002-25*. Utrecht: Commissie Gelijke Behandeling.

De Gelderlander. (2011, Februari 3). *Wethouder mag homohuwelijk weigeren*. *De Gelderlander* .

Duran, B. (2008, april 8). *Secularisatie en Secularisme*. Opgeroepen op december 6, 2011, van <http://www.bdurand.nl/bdurand/index.php/artikelen/1-artikelen-in-nederlands/45-secularisatie-en-secularisme>

Gaykrant. (2011, januari 10). *Engeland verbiedt weigerambtenaar*. Opgeroepen op December 4, 2011, van www.gaykrant.nl: <http://www.gk.nl/index.php?id=9&a=bericht&bericht=7137&markeer=weigerambtenaar>

Gaykrant. (2011, april 20). *Minister Van Bijsterveldt voorstander weigerambtenaar*. *Gaykrant* .
H.A.Herbold. (2011). *Huwelijk wat zegt de bijbel*. Opgeroepen op December 8, 2011, van *Huwelijk?..Antwoord op uw vragen*: <http://www.christelijk-huwelijk.nl/huwelijk.pdf>

Hylkema, D. G. (1963). *Homo duplex, het geweten als kern der ethiek*. Haarlem: De erven F. Bohn. N.V.

Leezenberg, M. (2010). *Rede en Religie, een verkenning*. Amsterdam: Van Genneep.

Loof, J.-P. (2008). *Van praktische oplossing naar principiële stellingname: de CGB en de gewetensbezwaarde trouwambtenaren*. Opgeroepen op December 5, 2011, van *Universiteit Leiden*: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/13388/De%20CGB%20en%20de%20gewetensbezwaarde%20trouwambtenaren.pdf?sequence=1>

Oldenhuis, P. F. (2011, november 17). *Weigerambtenaar miskent functie als overheidsdienaar*. Opgeroepen op December 5, 2011, van *Rijksuniversiteit Groningen*: http://www.rug.nl/corporate/nieuws/opinie/2011/Opinie48_2011

Oostlander, A. (2011, november 15). *Levensbeschouwelijke eenheid niet afdwingen*. *Trouw* , p. 18.

Overheid.nl. (2010, 11 23). *Verordening beroeps- en gedragsregels*. Opgeroepen op 12 juli, 2011, van

Overheid.nl: http://wetten.overheid.nl/BWBR0011435/geldigheidsdatum_23-11-2010

Overheid.nl. (2011, september 9). *Wet afbreking zwangerschap*. Opgeroepen op december 7, 2011, van Overheid.nl: http://wetten.overheid.nl/BWBR0003396/geldigheidsdatum_09-12-2011

Schinkel, A. (2007). De relevantie van gewetensbezwaren. *In de Marge* , 17-22.

Schreuders, M. J., & Schalk, P. (2011, november 25). *Ruimte voor gewetensbezwaarde ambtenaar binnen democratie*. Opgeroepen op December 5, 2011, van Reformatorisch Dagblad: http://www.refdag.nl/opinie/ruimte_voor_gewetensbezwaarde_ambtenaar_binnen_democratie_1_605709

Tijdschrift voor ambtenarenrecht. (1995). Zondagsdienst brugwachter CrvB 17-11-1994. *Tijdschrift voor ambtenarenrecht* , 21.

Trouw. (2011, november 18). *Kabinet legt Kamermotie over weigerambtenaar naast zich neer*. Opgeroepen op december 4, 2011, van www.trouw.nl: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/3041305/2011/11/18/Kabinet-legt-Kamermotie-over-weigerambtenaar-naast-zich-neer.dhtml>

Tweede Kamer. (2011, juli 23). Motie lid Van Gendt c.s. 27 017, nr. 77 . Den Haag.

Tweede Kamer. (2000/2001). *Wijziging van Boek 1 van het Burgerlijk Wetboek in verband met de openstelling van het huwelijk voor personen van hetzelfde geslacht (Wet openstelling huwelijk)*. Den Haag.

Vereniging van Nederlandse Gemeenten. (2008, mei). *Een nieuwe koers ten aanzien van de gewetensbezwaarde ambtenaar*. Opgeroepen op december 4, 2011, van www.vng.nl: http://www.vng.nl/Documenten/Extranet/Marz/CVA/Integriteit/2008_mei_cva_notitie_gewetensbezwaarde_ambtenaar.pdf

Vugt, J. v., Karskens, M., Bremmers, C., Verbaan, P., Vosman, F., Levering, B., et al. (2003). *De actualiteit van het geweten*. Nijmegen: Damon B.V.
(1962). *Wet gewetensbezwaren militaire dienst*. Den Haag.

Wikipedia. (sd). *Trouwambtenaar*. Opgehaald van Wikipedia: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Trouwambtenaar>